

« تزئینات پیش ساخته در گنبد سلطانیه در قرن هشتم هجری قمری »

آزاده محبعلی *

چکیده

در سرزمین ایران، آثار معماری و تزئینات وابسته به آن، دارای گستردگی، تاریخ طولانی و ارزش هنری فراوانی می‌باشد که به طور مداوم در طول تاریخ تکامل یافته است. یکی از دوران‌های درخشان و قابل تأمل اواخر قرن ۷ و اوایل قرن ۸ هجری قمری (دوره ایلخانی) بوده است و در این دوره آثار بسیاری طراحی و ساخته شده است.

یکی از مواردی که طراحان و هنرمندان دوره مغول به کار برده‌اند؛ تزئیناتی است که به صورت قالبی و پیش‌ساخته در یکی از بناهای مهم و عظیم این دوره یعنی « گنبد سلطانیه » اجرا گردیده است. این نوع تزئین قالبی که ترکیبی از گچ و پارچه و کاغذ می‌باشد در آثار قبل و بعد از دوره مغول حتی در بناهای همزمان گنبد سلطانیه که از نظر تزئینات دارای ارزشهای والایی هستند مشاهده نشده است. لذا در این مقاله سعی شده است به مزایا (خصوصیات) و ساختار و معایب این نوع تزئین پرداخته شود.

واژگان کلیدی:

ایلخانی، گنبد سلطانیه، تزئینات پیش‌ساخته گچی، قالبی، برجستگی، پارچه، سایه روشن، ایمنی.

* کارشناس ارشد رشته مرمت اشیا

مقدمه

در سال ۱۳۸۶ نگارنده مقاله در بازدیدی که از گنبد سلطانیه برای پروژه تاریخ فن‌شناسی داشته است موضوع تزئینات گنبد سلطانیه و طراحی آن به خصوص تزئینات پیش‌ساخته نظر ایشان را جلب نمود، به همین جهت مطالعه و پژوهش در این زمینه را آغاز نموده و پایان نامه کارشناسی ارشد به این موضوع اختصاص داده شد تا امکان شناخت و پژوهش بیشتر و بهتر حاصل گردد.

با بررسی‌های اولیه و میدانی و مذاکره با کارشناسان و استادکاران مشخص گردید کار پژوهشی عمیقی در این قسمت انجام نگرفته است، هرچند در چند مقاله به طور اجمالی و اختصار به آن پرداخته شده است: [آماده کردن محل نقش در قالب (کسایی، ۱۳۵۴) - فن‌شناسی علمی تزئینات منحصر به فرد گنبد سلطانیه (امیریه، ۱۳۷۵) - طرح آسیب‌شناسی و مرمت تزئینات داخلی گنبد سلطانیه (رحمانی و همکاران، ۱۳۷۵)]

لذا در این مقاله به ضرورت اجرای این نوع تزئین (ساختار) و مزایا و معایب آن، که توسط طراحان و سازندگان آن زمان به اجرا درآمده مورد توجه قرار گرفته که نوع پیش‌ساختگی به صورت ترکیب قالب گچی و پارچه در گنبد سلطانیه به دلیل نداشتن سابقه قبلی با تمام دقتی که در اجرا انجام گرفته در زمان کوتاهی به علت آسیب‌های بیولوژیکی دوام چندانی نیافته و به همین دلیل این روش در دوره‌های بعد منسوخ شده است و نتیجه می‌گیریم که معماران گذشته به دوام و بقای آثار توجه خاصی داشته‌اند.

موقعیت جغرافیایی و تاریخی شهر سلطانیه

شهر سلطانیه در محدوده جغرافیایی استان زنجان به فاصله ۳۸ کیلومتری جنوب شرقی شهر زنجان (مرکز استان) با ارتفاع ۱۸۸۰ متر از سطح دریا قرار گرفته است که وسعت آن ۹۴۰ کیلومتر مربع است. منطقه سلطانیه از دیر باز مورد توجه اقوام مختلف قرار گرفته است. بر اساس کتیبه‌های بدست آمده از شاهان آشور در قرن هفتم قبل از میلاد سلطانیه محل سکونت طایفه جنگاور (ساکاراتیها) بوده و در عهد فرمانروایان ماد بنام اربباد خوانده شده است و پارتها آن را به نام نخستین پادشاه خود ارساس نامیدند. با توجه به شباهت چمنزار سلطانیه به چمنزارهای مغولستان، توجه ایلخانان به این منطقه جلب شد. براساس متون تاریخی هنگام ورود مغولان به ایران نام سلطانیه شروپاز بوده و بعد از ورود ایلخانان سلطانیه نام گرفته است.

تصویر ۱: گنبد سلطانیه در قدیم
ماخذ: مرکز اسناد پایگاه گنبد سلطانیه

معرفی بنای گنبد سلطانیه

بنای گنبد سلطانیه که از نظر حجم و فرم معماری دارای اهمیت بسیاری است و در تاریخ فن معماری ایران نقطه عطفی محسوب می‌شود. این بنا در دوران حکومت اولجایتو (سلطان محمد خدابنده) در مدت حدود نه سال از سال ۷۰۴ تا ۷۱۳ (ه.ق) احداث شده است. از شهر سلطانیه یکی از باشکوه‌ترین پایتخت‌های تاریخ ایران فقط گنبد شگرف و برج و باروی سنگی سترگ دولتخانه‌اش باقی مانده و هنوز راه طولانی باقی است تا ارزش‌های ناشناخته آن روشن شود ولی همین اندک می‌تواند مصداق گویای عصر مهمی از تجدید حیات هنر و معماری ایران باشد.

تصویر ۲: نمایی از برج و بارو سلطانیه

از خصوصیات ایجاد این شهر می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود:

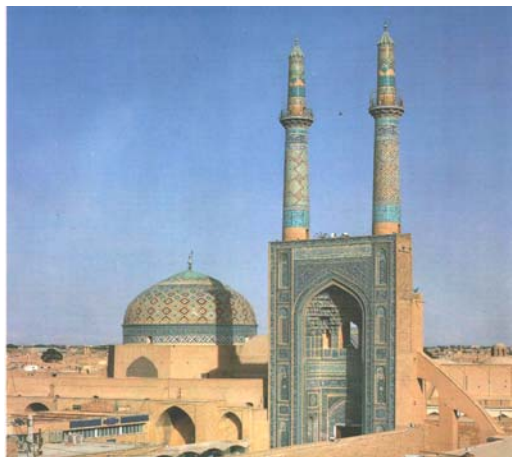
- ۱- محیطی سرسبز و پر آب (تصویر شماره ۴)
- ۲- وجود مشاوران و طراحان ایرانی در دستگاه حکومت
- ۳- دعوت از هنرمندان و استادکاران ماهر و با ذوق سراسر کشور برای طراحی و اجرا.
- ۴- خواست و حمایت شاه ایلخانی با توجه به قبول دین اسلام و آشنایی به فرهنگ ایران زمین.

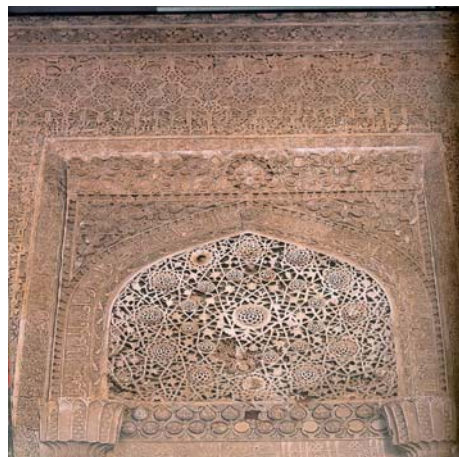
تصویر ۳: دشت سلطانیه
ماخذ: مرکز اسناد پایگاه گنبد سلطانیه

لذا این اتفاق (ساخت گنبد سلطانیه) از مهمترین اقدامات مثبت دوره ایلخانی می‌باشد. چون هجوم مغولها و کشتار و وحشت حدود یک قرن در کشور جز تخریب و بی‌ثباتی و کشتار چیزی باقی نگذاشته بود. مغولان که فاقد فرهنگ شهرسازی و معماری بوده‌اند در زمانی که مشاوران با تدبیر ایرانی در کنار آنها قرار گرفتند کم‌کم از خواب غفلت بیدار شده و فهمیدند در کشوری پاگذاشته‌اند که دارای تمدن و فرهنگ غنی و با شعور و مردمی آرام و با احساس و با ایمان می‌باشند. لذا حکمرانان اواخر حکومت مغولان را بر آن داشت که در این فرهنگ چندین هزار ساله وارد شوند و از آن حالت خونریزی و تهاجمی خارج شده و وارد مرحله پذیرش فرهنگ ایرانی - اسلامی بشوند و در این زمان، دوران سازندگی پس از جنگ شروع شد. تمام فکر، طرح و سازندگی توسط مردمی انجام می‌گرفت که هزاران سال سابقه فرهنگ شهرنشینی و سازندگی داشتند و همیشه در طول تاریخ با فرهنگ غنی و اعتقادی دشمن خود را زمین‌گیر نموده‌اند و این حرکت سازندگی به یکی از درخشان‌ترین دوره تاریخی در کشور بدل شد. البته نمونه‌های بسیار دیگری در طول سال‌های ۷۰۰ تا ۷۵۰ (ه.ق) در سطح کشور ساخته شد که می‌توان چندین

نمونه آن را مثال زد. مانند تزئینات مسجد جامع ورامین، مسجد جامع کبیر یزد، مسجد جامع کرمان، محراب مسجد جامع ارومیه، مقبره شیخ عبدالصمد نطنزی و دیگر آثار موجود در سطح کشور که تاکنون تعداد ۲۵۴ اثر مستند سازی شده است (تصویر شماره ۴ و ۵).

تصویر ۵: مسجد جامع کبیر یزد

تصویر ۴: محراب مسجد جامع ارومیه

گنبد سلطانیه بی تردید از فاخرترین مثال شناخته شده معماری و هنر دوران تاریخی ایران می باشد. این گنبد با قطر دهانه‌ای در حدود ۲۵/۵ متر و ارتفاع ۴۸/۵ متر بنایی است ۸ ضلعی که طول هر ضلع آن ۱۷ متر می باشد. این بنا یکی از مهم‌ترین و عظیم‌ترین بناهای آرامگاهی دوره اسلامی در ایران است که پس از دو بنای معروف در فلورانس ایتالیا و استانبول ترکیه سومین بنای عظیم تاریخی در جهان به شمار می رود. این بنا به شماره ۱۶۶ در تاریخ ۱۳۱۰/۱۰/۱۵ ه.ش در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. همچنین به دلیل ویژگیهای منحصر به فردش در اجلاس جولای ۲۰۰۵ کمیته میراث جهانی در دوربان آفریقای جنوبی به عنوان هفتمین اثر تاریخی ایران در فهرست میراث جهانی قرار گرفت.

تصویر ۶: نمایی از بنای گنبد سلطانیه
(زمستان ۱۳۸۷)

تزئینات در بنای گنبد سلطانیه

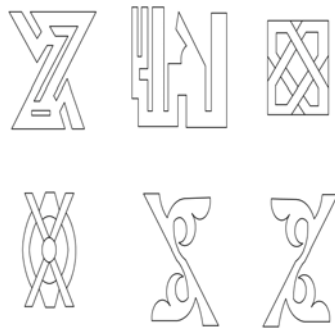
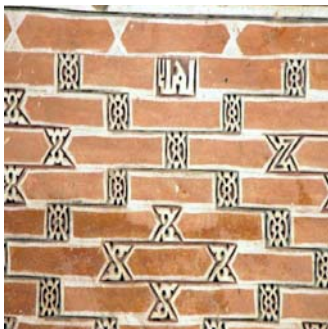
تزئینات گنبد سلطانیه به دو دوره تقسیم می‌شود که دوره اول شامل تزئینات اصلی گنبد (۷۰۴-۷۱۳ ه.ق) و دوره دوم شامل گچبری و نقاشی روی تزئینات لایه اول (۷۱۳-۷۱۵ ه.ق) است. هر دو دوره تزئینات دارای خصوصیات و ارزش‌های بالایی می‌باشند که نشانه هنرنمایی استادکاران و هنرمندان با ذوق ایرانی است. تزئینات داخلی بنا با توجه به ارتفاع بلند بنا و دید انسان طراحی شده است. هر قدر ارتفاع بلندتر می‌شود مقیاس تزئینات بزرگتر شده و ترکیب رنگها با ورقه طلا چنان تلالویی در فضا ایجاد نموده که احساس سنگینی را از بنا گرفته است، که در نهایت به آن سبکباری و توازن می‌بخشد که علی‌رغم توده عظیم آن تعادلی دلپسند دارد و همین نسبت‌های هماهنگ، رنگهای درخشان همگی در یک تعادل کامل ترکیب شده و به بنا ظاهری یگانه بخشیده است و این بنا از لحاظ ساختار، یک شاهکار معماری است. هر دو دوره تزئینات متعلق به زمان ایلخانیان و همزمان با اولجایتو و ابوسعید فرزند وی صورت گرفته است. طرح‌های بکار رفته در این تزئینات از نظر گرافیکی منحصر بفرد و متنوع هستند. (تصاویر ۷ تا ۱۱)

تصویر ۸: نمونه‌ای از تزئینات گنبد سلطانیه

تصویر ۷: تزئینات دوره اول و دوره دوم

تصویر ۹: هندسه طرح مذکور تصویر ۱۰: هندسه تصویر مقابل (نماد گرافیکی) تصویر ۱۱: نمونه‌ای از تزئینات گنبد سلطانیه

*تزئینات در گنبد سلطانیه را می‌توان به صورت زیر تقسیم‌بندی نمود:

- ۱- تزئینات آجرکاری
- ۲- تزئینات کاشیکاری
- ۳- تزئینات گچبری
- ۴- تزئینات چوبی
- ۵- تزئینات سنگی
- ۶- کتیبه‌ها

این تزئینات در نمای داخلی و خارجی گنبد سلطانیه قرار گرفته‌اند، جهت معرفی آنها تعدادی تصویر آورده شده است. (تصاویر ۱۲ تا ۱۷)

تصویر ۱۲: نمونه‌ای از تزئینات آجرکاری

تصویر ۱۴: نمونه‌ای از تزئینات گچبری

تصویر ۱۳: نمونه‌ای از تزئینات کاشیکاری

تصویر ۱۶: نمایی از برج و بارو با سنگهای سبز رنگ آهکی

تصویر ۱۵: نمونه‌ای از نرده‌های مشبک چوبی

تصویر ۱۷: نمونه های مختلف از کتیبه‌ها

ساختار تزئینات پیش ساخته

طراحان و هنرمندان در جهت سرعت بخشیدن به اجرا کار که خواست سلطان (اولجایتو) برای افتتاح ارگ سلطنتی بوده است به طراحی و اجرا فوق العاده‌ای دست زدند. در تفکر تازه طراحان، از تکنیک پیش ساخته در تزئینات نقاشی و گچبری روی پارچه استفاده نموده که تا آن زمان بی سابقه بوده است که در این اقدام پیش ساختگی تزئینات، خصوصیات بسیاری در جهت طرح و اجرا به شرح ذیل بدست آمده است.

۱ - در جهت سرعت بخشیدن به اجرا تزئینات مرحله دوم که زمان بسیار کمتری را برای اجرا داشته‌اند.

۲ - در جهت سبک بودن وزن تزئینات گچی به خصوص در منحنی زیر کاسه گنبد و اتصال آن.

۳ - برای ایمن بودن انسانها از ریزش قطعات سنگین از ارتفاع بلند زیر گنبد.

۴ - این تکنیک در معماری باعث تغییر شکل فضا و دید غنی و با شکوه و عظمت بیشتر معماری شده است و به آسانی توانسته‌اند با تزئیناتی که دارای برجستگی و سایه و روشن قوی از فاصله دور می‌باشد، محیطی را خلق نمایند که به راحتی قابل دید باشد.

۵ - عمل اجرای تزئینات در ارتفاع بالا یعنی زیر کاسه گنبد مسئله بسیار مشکل و وقت گیر بوده است، به همین جهت طرح پیش ساختگی قالبهای گچی و پارچه راه حل مناسبی از نظر وقت و هزینه در طراحی و اجرا در نظر گرفته شده است. (تصویر شماره ۱۸ و ۱۹)

تصویر ۱۹: نمونه ای از تزئینات پیش ساخته

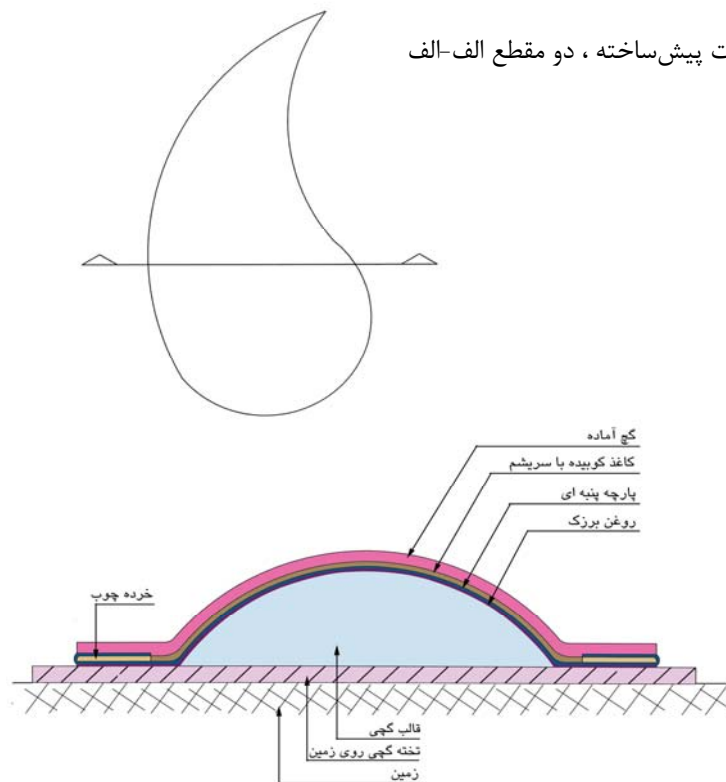

تصویر ۱۸: نمونه ای از تزئینات پیش ساخته

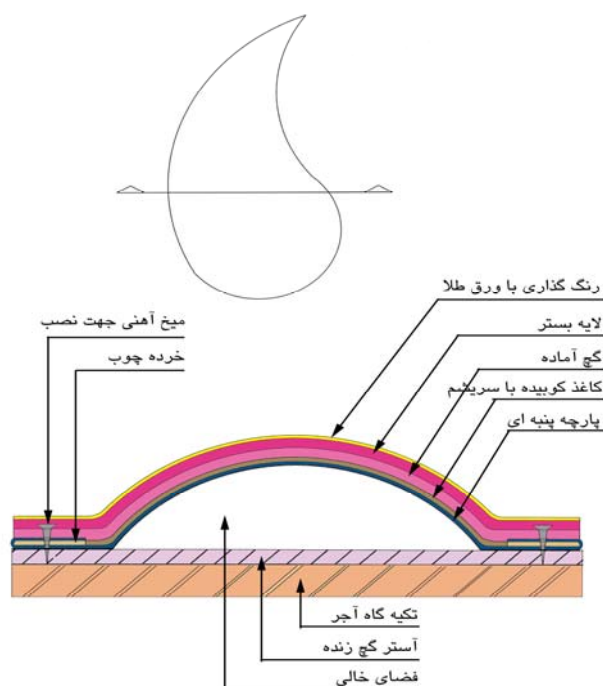
ساختار تزئینات پیش ساخته

- با توجه به مقطع (الف- الف) روش تزئینات پیش ساخته به شرح زیر می باشد:
- ۱- در روی زمین یک سطح مسطح (تخته گچی) آماده می کردند.
 - ۲- بر روی تخته گچی نقش طرح زیر گنبد کرده می شده است.
 - ۳- حجمهای برجسته طرح توسط گچ بر روی تخته گچی ساخته می شدند. (تهیه قالب)
 - ۴- بر روی قالب بر جسته روغن بزرک می زدند.
 - ۵- پارچه را آغشته به سریشم یا نشاسته نموده و بر روی قالب می کشیدند.
 - ۶- خرده کاغذها را با سریشم یا سریشم مخلوط نموده و بر روی پارچه آهار داده شده به ضخامت حدود ۲ میل می کوبیدند.
 - ۷- بر روی کاغذ کوبیده شده یک لایه گچ آماده که ترکیب گچ زنده با سریشم بوده است می کشیدند.
 - ۸- بر روی لایه گچ آماده که بستر نامیده می شود گل یزد یا گل سفید کشیده می شد.
 - ۹- طرح و نقش را بر روی گل سفید (یزد) پیاده می کردند.
 - ۱۰- در مرحله آخر رنگ گذاری و طلاکاری روی نقوش را اجرا می نمودند.

تصویر ۲۰: ساختار تزئینات پیش ساخته ، دو مقطع الف-الف

الف - الف : مقطع قالب و آماده سازی فرمهای پیش ساخته بر روی قالب (روی زمین)

الف - الف : مقطع تزئینات پیش ساخته که در محل مورد نظر نصب گردیده
میخ های آهنی در اطراف هر قطعه بطور مرتب کوبیده شده است

آسیب شناسی تزئینات پیش ساخته (معایب)

درباره آسیب شناسی تزئینات پیش ساخته که دارای ویژگیهایی مانند سرعت کار و استفاده از مواد و مصالح جدید در آن دوره نظیر پارچه، کاغذ، بست و خرده‌های چوب که به صورت گچبری‌های قالبی بر روی کار نصب می‌شده است، می‌توان با بررسی و آزمایش‌های انجام شده اظهار داشت. به دلیل استفاده از مواد آلی و نداشتن تجربه قبلی آسیب پذیری بیشتری داشته است چون پارچه و کاغذ با اسیدی شدن شروع به پوسیدگی سریع می‌نماید و همچنین رزین (بست) بکار رفته به مرور زمان خاصیت خود را از دست می‌دهد و عوامل دیگری چون رطوبت و سرما و گرما تاثیر بسزایی در تخریب این نوع کار داشته است و شاید دلیل تکرار نشدن آن در آثار دوره های بعد بیشتر آسیب پذیری این نوع تزئینات بوده است.

نتیجه‌گیری

لذا در جمع‌بندی که از اجرای تزئینات هر دو دوره در گنبد سلطانیه بدست می‌آید به این نتیجه می‌رسیم که طراحان بسیار زیبا و حساب شده و با سرعت زیاد و شناخت مواد و مصالح کار را به پایان رساندند که در این طراحی الهام از طبیعت زیبای منطقه سلطانیه و تجربیات اجرای تزئینات در گذشته توانسته‌اند مهمترین نشانه و روش اجرایی را به یادگار بگذارند که در این روش اجرائی نکات بسیار ظریف و قابل تأمل ملاحظه می‌شود. در مطالعات و آزمایشات امروزی مشخص شد که از ترکیب مواد و مصالح و روش بکارگیری این نوع مواد در آن زمان با درایت و توان بالایی استفاده شده است که برای شناخت بیشتر این دوره تزئینی و تجربه و تحلیل آن نیاز به

وقت و تجربه کافی می‌باشد که انشاءالله در آینده پژوهشگران و هنرمندان علاقه‌مند با شکافتن رموز طراحی و اجرا تصویری زیبا از این دوره (ایلخانی) سازندگی درکشور به نمایش بگذارند تا دقت و اجرا در شناخت مواد و مصالح چراغ راه هنرمندان و سازندگان در آینده باشد.

فهرست منابع:

گفته‌های مرحوم دکتر باقر آیت‌الله زاده شیرازی
 مصاحبه با آقای (مهندس محمد حسن محبعلی) درمورد ترکیب تزئینات با فضای معماری.
 مصاحبه با (آقای ساعد کاشانی و خانم پروانه عسگری) درمورد ترکیب مواد و مصالح
 کسایی، رضا، (۱۳۵۴) «قشرهای مکررتزئیناتی در گنبد سلطانیه». فرهنگ معماری ایران.
 ثبوتی، هوشنگ، (۱۳۸۰) معماری گنبد سلطانیه در گذرگاه هنر، نشر پازینه .
 رحمانی، غلامرضا وهمکاران،(۱۳۷۵) «آسیب‌شناسی و مرمت تزئینات داخلی گنبد سلطانیه». نخستین همایش حفاظت و مرمت اشیا تاریخی و فرهنگی.